

ROMA HUKUKU'NDA HÜKÜMSÜZLÜK HALLERİ

Mehmet YEŞİLLER*

ÖZET

Roma Devleti'nin çeşitli siyasal dönemlerinde Roma Hukuku yürürlük kaynaklarının da farklılıklar gösterdiklerini görmekteyiz. Genel olarak, *Ius civile*'nin öngördüğü şekil şartlarına uygun olarak yapılan temel öğeleri eksiksiz hukuki işlemler geçerli sayılmakta; aksi halde hukuki işlemlerin hükümsüzlüğünden bahsedilmekteydi. Yürürlük kaynaklarından yola çıkmak üzere Romalılar, günümüz modern hukuklarının aksine hukuki işlemlerin hükümsüzlüğüne ilişkin kesin kurallara ulaşamamakla birlikte, somut olay incelemeleri neticesinde birtakım ilkelere ulaşmışlardır. Günümüz hukukunu da etkileyen bu halleri başlıca üç ana grupta toplamak mümkündür. Roma Hukuku'nda hukuki işlemleri hükümsüz kılan başlıca haller: Hukuki işlemin konusunun başlangıçtan itibaren imkansız olması (başlangıçtaki imkansızlık), hukuki işlemin hukuka aykırı olması (hukuka aykırılık) ve son olarak da hukuki işlemin konusunun ve amacının ahlaka aykırı (ahlaka aykırılık) olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Hükümsüzlük halleri, Başlangıçtaki imkansızlık, Hukuka aykırılık, Ahlaka aykırılık

STATES OF INVALIDITY IN ROMAN LAW

SUMMARY

We can see that the validity sources in Roman Law differed in various political periods in State of Rome. In general, the legal transactions which did not lack the key elements and were in compliance with *Ius civile* were valid. Otherwise, the transactions would have been invalid. Starting from validity sources, Romans in contrast to today's modern practices of law, did not reach any certain regulations about the invalidity of legal transaction, and gained some kind of principles as a result of concrete event investigations. We can divide these situations, which also effect today's practices of law into three main groups. The major situations that make the legal transactions invalid in Roman law: the fact that the subject of legal transaction is impossible from the beginning (initial impossibility), legal transaction is adverse to laws (illegality) and finally the subject and aim of the transaction is adverse to morality (immorality).

Key Words: States of invalidity, Initial impossibility, Illegality, Immorality

* Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırma Görevlisi

GİRİŞ

Roma Hukuku'nun somut olaylar bağlamında gelişmiş olması nedeniyle Romalı hukukçular, hukuki işleme ve hukuki işlemlerin hükümsüzlüğüne ilişkin genel bir teori kuramamışlardır. Ayrıca Roma Hukuku'nun *ius civile*, *ius honorarium*, *ius gentium* gibi çeşitli hukuk tabakalarından oluşması ve hükümsüzlük hallerinin bu tabakalarda değişiklik göstermesi de genel bir hükümsüzlük teorisi oluşturulamamasına sebep olmuştur¹.

Roma Hukuku'nda hükümsüzlüğün birçok farklı terim ile ifade edildiğini görmekteyiz. Bunlara örnek olarak, *nullum*, *nullius momenti*, *non esse*, *invalidum*, *nihil agere*, *inutile*, *inane*, *irritum*, *imperfectum* terimleri sayılabilir².

Günümüz hukukunda hukuki işlemin kurucu unsurlarından birinde eksiklik olması halinde “yokluktan”, geçerlilik unsurlarından birinde eksiklik olması halinde “butlan” dan; hukuki işlemde sakatlık olması halinde ise “iptal edilebilirlik” ten söz edilir³. Roma Hukuku'nda ise sadece, *ius civile*'nin öngördüğü şekil şartlarına uygun olarak yapılan temel öğeleri eksiksiz hukuki işlemler geçerli sayılmaktaydı. Aksi halde söz konusu bu işlemlerin hükümsüzlüğünden bahsedilmekteydi. Bu nedenle de bir hukuki işlemin temel öğelerinden birinde ortaya çıkan bir sakatlığın ya da bozukluğun hukuki işlemlerin “iptal edilebilirliği” sonucunu doğurabileceği düşünülememekteydi. Dolayısıyla *ius civile*'ye göre “batıl hukuki işlemler” kabul edildiği halde; “iptal edilebilir hukuki işlemler” kabul edilmemekteydi⁴.

¹ ERDOĞMUŞ, Belgin, Roma Hukuku (Tarihi Giriş – Hukuk Tarihi – Genel Kavramlar), İstanbul 1995, s. 159; DI MARZO, Salvatore, Roma Hukuku, (Çev.: UMUR, Ziya), İstanbul 1954, s. 76; GÜRAL, Jale, Hükümsüzlük Nazariyeleri Karşısında Türk Medeni Kanununun Sistemi, Ankara 1953, s. 23; KARAGÖZ, Veli, Roma Hukuku'nda Hukuki İşlemlerin Hükümsüzlüğü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 18.

² KASER, Max, Das römische Privatrecht, Erster Abschnitt, (das Altrömische, das vorklassische und klassische Recht) München 1971, s. 247.

³ EREN, Fikret, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 11. Bası, İstanbul 2009, s. 298 vd.; UMUR, Ziya, Roma Hukuku Ders Notları, İstanbul 1999, s. 203; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 160; DI MARZO, s. 75.

⁴ KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Özcan, Roma Hukuku (Tarihi Giriş – Kaynaklar - Genel Kavramlar - Kişiler Hukuku - Hakların Korunması), Ankara 2004, s. 243; KOSCHAKER, Paul/ AYİTER, Kudret, Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Hukuku'nun Ana Hatları, İzmir 1993, s. 69.

Roma'da *Ius civile* bakımından geçerli olmakla birlikte, temel öğelerinde bir takım sakatlıklar olan bazı hukuki işlemlerin *praetor*'ların faaliyetleri sonucunda hüküm ve sonuç doğurmalarının önlenmeye başlandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Şöyle ki, bir hukuki işlemin sakat olmasından dolayı zarar gören tarafın söz konusu bu işlemi iptal etmek için aktif bir olanağı olmamasına rağmen, karşı taraf bu hukuki işlemde doğan borç için kendisini dava ettiğinde *praetor*, ya hukuki işlemin sakatlığından zarar gören taraf aleyhine dava açmak isteyen tarafın bu istemini reddetmek suretiyle; ya da bu davaya karşı sakatlıktan zarar gören kişi lehine bir def'i (*exceptio*) hakkı tanımak suretiyle söz konusu kimseye yardım etmekteydi. Bu suretle hakim önünde bu sakatlığı def'i yoluyla ispatlayan kişi beraat etmekte ve sakat olan hukuki işlemin hüküm ve sonuç doğurması önlenmiş olmaktadır⁵. Daha sonraları *praetor*, bazı durumlarda, sakatlığı olan hukuki işlemlerde sakatlıktan zarar gören tarafa "eski hale getirme" (*restitutio in integrum*) hakkını tanımak suretiyle hukuki işlemin ortadan kaldırılması olanağını sağlamıştı. *Iustinianus* Dönemi'nde ise, *Ius civile* ve *praetor* hukukunun kaynaşması sonucu temel öğelerinden birisinde sakatlık olan hukuki işlemlerin iptal edilebilecekleri kuralı benimsenmişti. Makalede Roma Hukuku'ndaki hükümsüzlük halleri, başlangıçtaki imkansızlık, hukuka aykırılık ve ahlaka aykırılık adı altında üç ana başlık altında incelenmiştir.

I. BAŞLANGIÇTAKİ İMKANSIZLIK

Borçlar hukukunun Roma'dan günümüze kadar gelen temel ilkelerinden birisi, hukuki işlemin kuruluş aşamasında sözleşmenin konusunun imkansız olmamasıdır. Eğer kuruluş aşamasında hukuki işlemin konusu imkansız ise söz konusu hukuki işlem hükümsüzdür. Örneğin, tamamen yanmış olan bir evin ya da fırtına sebebiyle yok olmuş zeytin ağaçlarının satım sözleşmesinin konusunu oluşturması halinde durum böyledir⁶. Yine ölmüş bir kölenin karşı tarafa verilmesinin taahhüt edilmesi durumunda da hukuki işlemin hükümsüzlüğünden bahsedilmekteydi⁷. Ancak bu şekilde sözleşmenin hükümsüzlüğünün söz konusu olabilmesi için bu imkansızlığın objektif olması, yani hukuki işlemin kuruluş aşamasında var olan imkansızlığın herkes için söz konusu olması gerekmektedir⁸.

⁵ DI MARZO, s. 76; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 244; UMUR, Roma Hukuku, s. 204; KOSCHAKER/ AYİTER, s. 71.

⁶ Bkz.: D. 18.1.57 (*Paulus 5 ad plaut.*) ve D.18.1.58 (*Papinianus 10 quaest.*).

⁷ Bkz.: *Gaius, Inst. 3.97* ve *Iust, Inst: 3.19.1.*

⁸ MOMMSEN, Friedrich, Die Unmöglichkeit der Leistung in ihrem Einfluss auf ob-

Roma Hukuku'nda başlangıçtaki imkansızlık nedeniyle hukuki işlemin hükümsüz sayılmasına yol açan hallerden birisi, alışverişe elverişli olmayan malların hukuki işleme konu olmasıydı. Zira Roma'da malvarlığının konusunu oluşturamayan ve alışverişe elverişli olmayan mallar (*res extra commercium*) söz konusuydu. Bunlar dinsel hukuk gereği alışverişe elverişli olmayan mallar (*res extra commercium divini iuris*) ile beşeri hukuk gereği alışverişe elverişli olmayan mallar (*res extra commercium humani iuris*) olmak üzere ikiye ayrılmıştı⁹. Dinsel hukuk gereği alışverişe konu olmayan mallara örnek olarak, tapınaklar, dinsel törenlerde kullanılan araçlar, tanrı resimleri ve tasvirler örnek olarak gösterilebilir. Beşeri hukuk gereği alışverişe elverişli olmayan mallara da; tüm insanlar için ortak olan mallar (hava, deniz, büyük akarsular vb.) ile kamunun ve toplulukların ortak yararlanmasına bırakılmış olan mallar (sokaklar, meydanlar, tiyatrolar vb.) örnek olarak gösterilebilir. İşte söz konusu bu mallar bir hukuki işlemin konusunu oluşturmuş ise, o hukuki işlem hükümsüz kabul edilmekteydi¹⁰.

Klasik dönem hukukçusu olan *Gaius*'a ait bir metinde doğası gereği hukuki işleme konu olamayacak bir şeyin *stipulatio* ile taahhüt edilmesi halinde, söz konusu bu işlemin hükümsüz olacağı ifade edilmiştir. *Gaius* tarafından, *stipulatio* ile verilmesi taahhüt ettirilen şeyin; bir kimsenin köle olduğunu sandığı özgür bir insan, hayatta olduğunu sandığı ölmüş bir köle ya da beşeri hukuka tabi olduğunu sandığı kutsal veya dini bir yer olması durumlarında, verilmesi imkansız şey söz konusu olduğundan *stipulatio*'nun hükümsüz olacağı belirtilmiştir¹¹:

Gaius, Inst. 3.97: "Si id, quod dari stipulamur, tale sit, ut dari non possit, inutilis est stipulatio, velut si quis hominem liberum, quem seruum esse credebat, aut mortuum, quem uiuum esse credebat, aut locum sacrum vel religiosum, quem putabat humani iuris esse, dari stipuletur".

ligatorische Verhaeltnisse, Braunschweig 1853, s. 5; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 161 - 162.

⁹ KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Özcan, Roma Eşya Hukuku, Ankara 2005, s. 35; UMUR, Roma Hukuku, s. 405.

¹⁰ ZIMMERMANN, Reinhard, The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition, Cape Town 1996, s. 688; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Eşya Hukuku, s. 37 - 38; UMUR, Roma Hukuku, s. 407.

¹¹ WOLLSCHLAEGER, Christian, Die Entstehung der Unmöglichkeitstheorie, Zur Dogmengeschichte des Rechts der Leistungsstörungen, Köln 1970, s. 8 vd.

Gaius, Inst. 3.97: “Eğer *stipulatio* ile verilmesini taahhüt ettirdiğimiz şey, verilmesi imkansız bir şey ise, *stipulatio* hükümsüzdür (*inutilis*), örnek olarak bir kimsenin köle sandığı özgür bir kimsenin, ya da hayatta sandığı ölmüş bir kölenin veya beşeri hukuka tabi olduğunu sandığı kutsal ya da dini bir yerin kendisine verilmesini taahhüt ettirmesi gibi”.

Konuya ilişkin *Gaius*'a ait bir başka metinde de görüleceği üzere, *stipulatio*'nın konusunun bir *santor* (mitolojideki insan başlı at) olması halinde, söz konusu şeyin doğası gereği imkansız olması nedeniyle hukuki işlemin hükümsüzlüğünün söz konusu olduğunu görmekteyiz:

Gaius, Inst. 3.97a: “*Item si quis rem, quae in rerum natura esse non potest, velut hippocentaurum, stipuletur, aequae inutilis est stipulatio*”.

Gaius, Inst. 3.97a: “Yine eğer bir kimse doğası gereği var olmayan bir şeyi, örneğin bir *santor*'u *stipulatio* ile taahhüt ettirmiş ise, yine bu *stipulatio* hükümsüzdür”.

Sözleşmede öngörülen şartın, doğası gereği gerçekleşmesinin imkansız olmasının da Roma Hukuku'nda kabul edilen diğer bir hükümsüzlük hali olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gerçekten, *Iustinianus*'un aşağıdaki metninde doğanın gerçekleşmesine imkan vermediği şartlar, imkansız şart olarak nitelendirilmiş ve bir kimsenin bir *stipulatio*'ya, “parmağımla gökyüzüne dokunursam vermeyi taahhüt ediyor musun?” şeklinde bir şart koymuş olmasının, fiziksel imkansızlık nedeniyle sözleşmenin kurulmasını engellediği ve dolayısıyla da batıl bir sözleşmenin söz konusu olduğu belirtilmiştir¹²:

Iust., Inst. 3.19.11: “*Si impossibilis condicio obligationibus adiciatur, nihil valet stipulatio. Impossibilis autem condicio habetur, oui natura impedimento est, quo minus existat, veluti si quis ita dixerit: 'Si digito caelum attigero, dare spondes?'. At si ita stipuletur: 'Si digito caelum non attigero, dare spondes?', pure facta obligatio intellegitur, ideoque statim petere potest*”.

Iust., Inst. 3.9.11: “Eğer borçlara imkansız bir şart eklenmişse, yapılmış olan *stipulatio* batıldır. Meydana gelmesine tabiatın imkan vermediği zaman imkansız şart mevcut olur, örneğin bir kimse şöyle söyleser: ‘Parmağımla gökyüzüne dokunursam vermeyi taahhüt ediyor musun?’. Fakat *stipulatio* şöyle yapılmış ise: ‘Gökyüzüne parmağımla dokunmazsam vermeyi taahhüt

¹² BURDICK, William Livesey, *The Principles of Roman Law to Modern Law*, Kansas 2004, s. 408 – 409; ZIMMERMANN, s. 719.

ediyor musun?’, buradan borcun şartsız olarak meydana geldiği ve ifanın derhal istenebileceği anlaşılır”.

II. HUKUKA AYKIRILIK

Romalılar’ın hayatlarında geleneklerin büyük önem taşımasından dolayı, Roma hukuk tarihi boyunca başlıca hukuk kaynağının örf adet hukuku olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim, Roma’nın ilk yazılı hukuk kaynağı olan “XII Levha Kanunu” ile yürürlükte olan örf adet hukuku yazılı hale getirilmiştir. Ayrıca örf adet hukukunun yanı sıra, Roma’da birbirini izleyen siyasal dönemlerde devlet örgütlenmesine uygun olarak, halk meclisleri kararları, yani kanunlar (*lex, leges*), *praetor* beyannameleri (*edictum*), *senatus* kararları (*senatus consultus*), hukukçuların cevapları, imparator emirnameleleri, daha sonra da *Iustinianus* zamanında “*Corpus Iuris Civilis*”in bölümleri, Roma’da yürürlük kaynaklarını oluşturmuştur. İşte Roma’daki bu hukuk kaynaklarına aykırı olarak hukuki işlem yapılması halinde, hukuki işlemin hükümsüzlüğü söz konusu olmaktadır.

Roma’da hukuka uygun olarak hukuki işlem yapmanın en temel şartlarından birisi, tarafların hukuki işlem ehliyetine sahip olmasıydı. Roma Hukuku’nda hukuki işlem ehliyetini sınırlayan nedenler, yaş, akıl hastalığı, israf ve cinsiyetti.

Infans’lar (yedi yaşına varmamış küçükler), hukuki işlemlerin geçerliliği için gerekli sözleri söyleyemeyecek (*qui fari non possunt*) olan küçük çocuklar olarak kabul edilmekteydiler. Çünkü bu kişiler kendilerine hak kazandıracak veya kendilerini borç altına sokacak şekilde iradelerini beyan edemiyorlardı. Bu nedenle *infans*’ların yapmış oldukları kazandırıcı ve borçlandıracı tüm hukuki işlemler hükümsüz sayılmaktaydı¹³.

Impubes’lerin (yedi yaşından büyük fakat ergen olmamış küçükler) kendilerini borç altına sokan hukuki işlemleri tek başlarına yapabilmeleri için vasilerinin hukuki işlem sırasında hazır bulunmaları ve *auctoritas*¹⁴’ını vermeleri gerekmektedir. Eğer vasi hukuki işleme bizzat katılarak *auctoritas*’ı olduğunu belirtmemişse, sadece muvafakatı olduğunu izin ya da icazet şeklin-

¹³ KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 205; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 147; UMUR, Roma Hukuku, s. 204.

¹⁴ *Auctoritas, potestas* türünden bir hakimiyettir; UMUR, Ziya, Roma Hukuku Lügatı, İstanbul 1983, s. 26; BERGER, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1953, s. 368 – 369.

de bildirmişse, hukuki işlemin hükümsüzlüğü söz konusu olmaktaydı. *Iustinianus*, *impubes*'lerin vasilerinin *auctoritas*'ı olmadan miras kabul edemeyeceklerini, *praetor* mirasçılığı talebinde bulunamayacaklarını ve de belirli mal vasiyeti ile mirasa hak kazanamayacaklarını belirtmiştir¹⁵.

Roma'da akıl hastalığının (*furor*) da hukuki işlem ehliyetini sınırlayan hallerden birisi olduğunu görmekteyiz. Bu kimselerin makul düşünüp davranmamalarından dolayı yapmış oldukları hukuki işlemler hükümsüzdür. Söz konusu bu durum *Gaius*'a ait bir metinde şu şekilde ifade edilmiştir:

Gaius, Inst. 3.106: "Furiosus nullum negotium gerere potest, quia non intellegit, quid agat".

Gaius, Inst. 3.106: "Akıl hastası bir kimse yaptığını idrak edemediğinden dolayı hiçbir hukuki işlemde bulunamaz".

Digesta'da *Africanus*'a ait bir metinde de akıl hastası bir kimsenin yapmış olduğu bir hukuki işlemin hükümsüz olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

D. 29.2.47 (Africanus 4 quaest.): "... furiosi voluntas nulla est".

D. 29.2.47 (Africanus 4 quaest.): "... akıl hastasının iradesi hükümsüzdür".

Roma'da müsrif kimseler de *impubes*'lerde olduğu gibi, kendisi için kazandırıcı hukuki işlemler yapabildikleri halde, kendilerini borç altına sokan hukuki işlemleri kayyımın rızası olmadan yapamazlardı. Dolayısıyla müsrif kimselerin tek başlarına yapmış oldukları borçlandırıcı hukuki işlemlerin de hükümsüz oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır¹⁶.

Roma Hukuku'nda hukuki işlem ehliyetini sınırlayan bir diğer nedenin de cinsiyet olduğunu görmekteyiz. Kocasının hakimiyeti altında bulunmayan *sui iuris* kadınlar vesayet altına konulmaktaydı. Söz konusu kadınlar, *res mancipi* bir malın mülkiyetini devretme, bir köleyi azat etme gibi *ius civile*'nin şekle bağladığı borçlandırıcı hukuki işlemleri vasilerinin *auctoritas*'ı olmadan yaptıklarında söz konusu hukuki işlem hükümsüz olmaktaydı¹⁷.

¹⁵ ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 148; Bkz.: *Iust., Inst. 1.21.1*.

¹⁶ Bkz.: *Iust., Inst. 2.12.2*.

¹⁷ CEYLAN, Seldağ Güneş, Roma Hukuku'ndan Günümüze Velayet – Vesayet Hukuku, Ankara 2004, s. 71; EMİROĞLU, Haluk, Roma Hukuku'nda Kadının Durumu, Ankara 2003, s. 61; SCHWARZ, B. Andreas, Roma Hukuku (Çev: RADO, Türkan), İstanbul 1963, s. 268; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 151.

Roma’da bir kölenin özgürlüğünü kazanmak suretiyle hak ehliyetine sahip hale gelmesine azat etme (*manumissio*) denilmekteydi. *Ius civile*’ye göre, kölelerin azat edilmeleri belirli şekil şartlarının yerine getirilmesi ile mümkün olmaktaydı. *Ius civile*’ye göre azat etme şekilleri, değnekle azat etme (*manumissio vindicta*), sayım yolu ile azat etme (*manumissio censu*), vasiyetname ile azat etme (*manumissio testamentu*) ve kilisede azat etme (*manumissio in ecclesia*) olmak üzere dört taneydi. Bir köle azat edilirken belirtilen azat etme biçim ve usullerinden hiç birisi yerine getirilmemiş ya da bunlardan birisi yerine getirilirken şekil şartlarına uyulmamış ise, azat etme işleminin hükümsüz olmasından dolayı köle özgür hale gelememekte ve Roma vatandaşlığını kazanamamaktaydı¹⁸.

Roma Hukuku’nun özellikle eski dönemlerinde hukuki işlemlerin hemen hemen tamamının geçerliliğinin resmi şekillere ve törenlere bağlandığı görülmektedir¹⁹. Geçerli bir *stipulatio*’nun kurulabilmesi için taraflardan birinin belli kelimeler kullanarak sorduğu soruya, diğer tarafın aynı kelimeler ile ve kayıtsız şartsız olarak söz konusu bu hukuki işlemi kabulünü içeren bir cevap vermesi gerekmektedir²⁰.

Gaius’a ait aşağıdaki metinde de görüleceği üzere, eğer taraflardan biri kendisine sorulan soruya şartlı olarak cevap verir ya da hiç cevap vermez ise, *stipulatio*’nun hükümsüzlüğü söz konusu olmaktadır:

Gaius, Inst. 3.102: “Adhuc inutilis est stipulatio, si quis ad id, quod interrogatus erit, non responderit, velut si sestertia x a te dari stipuler, et tu nummum sestertium v milia promittas, aut si ego pure stipuler, tu sub conditione promittas”.

Gaius, Inst. 3.102: “Eğer bir kimse kendisine sorulan soruya cevap vermezse stipulatio hükümsüzdür, örneğin ben on bin sesterz’in senin tarafından verileceğine dair soru soruyorum sen ise beş bin sesterz vermeği vaat ediyorsun, ya da ben kayıtsız şartsız soruyorum sen ise bu soruya şarta bağlı olarak (sub conditione) cevap veriyorsun”.

¹⁸ BORKOWSKI, Andrew/ PLESSIS, Paul du, Textbook on Roman Law, Oxford 2005, s. 91; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 141 – 142; UMUR, Roma Hukuku, s. 161 vd.; KARAGÖZ; s. 34; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 110 – 111; DI MARZO, s. 35 – 36.

¹⁹ KOÇ, Nevzat, Türk Medeni Hukukunda ve Roma Hukuku’nda Hükümsüzlük (Butlan), DE-ÜHFD 1981, Yıl: 2, Sayı: 2, s. 148; KARADENİZ – ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 241; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 161.

²⁰ BORKOWSKI/ PLESSIS, s. 292; UMUR, Lügat, s. 202; DI MARZO, s. 77.

Stipulatio'nun hazırlar arasında ve sözlü olarak sorulup ve hemen ardından cevap verilerek yapılan bir hukuki işlem olmasından dolayı *Gaius*'a ait aşağıdaki metinde de belirtildiği üzere, sağır ve dilsiz kimseler ile hazır olmayanlar arasında yapılan *stipulatio* hükümsüz sayılmaktaydı:

Gaius, Inst. 3.105: "Mutum neque stipulari neque promittere posse palam est. idem etiam in surdo receptum est; quia et is, qui stipulatur, uerba promittentis, et qui promittit, uerba stipulantis exaudire debet".

*Gaius, Inst. 3.105: "Dilsiz bir kimsenin *stipulatio* ile taahhüt yaptırmayacağı gibi vaat edemeyeceği de açıktır. Aynı durum sağır kimse için de geçerlidir; zaten *stipulatio* yaptıran vaat edenin sözlerini, vaat eden de *stipulatio* yaptıranın sözlerini mutlaka duymalıdır".*

Roma Hukuku'nda *ius civile*'nin geçerliliklerini sıkı biçim şartlarına ve törensel irade beyanlarına bağladığı "*actus legitimi*" adı verilen bazı hukuki işlemler şart ve vadeye bağlı olarak yapılamamaktaydı. Bu işlemler, *mancipatio*, *in iure cessio*, değnekle azat etme (*manumissio vindicta*), sayım yolu ile azat etme (*manumissio censu*), ibra (*acceptilatio*), *aileni iuris*'in evlat edinilmesi (*adoptio*), *sui iuris*'in evlat edinilmesi (*adrogatio*), mirasın kabulü (*aditio hereditatis*) gibi işlemlerdi. *Ius civile*'nin geçerliliklerini sıkı biçim şartlarına bağlamış olduğu hukuki işlemlerin şart ve vadeye bağlı olarak yapılmaları halinde, bu hukuki işlemlerin hükümsüzlüğü söz konusu olmaktadır²¹.

Roma Hukuku'na göre bir hakkın bir başka kimseye devredilebilmesi için öncelikle hakkı devreden kimsenin o hakka sahip olması gerekmektedir. Roma'da bu durum, "hiç kimse sahip olduğundan fazlasını bir başkasına devredemez" (*nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habet*²²) kuralı ile ifade edilmekteydi. Dolayısıyla bir hakkın devrini gerektiren hukuki işlemlerde, hakkı devredecek olan kimsenin o hakka sahip olmaması, söz konusu hukuki işlemin hükümsüzlüğü sonucunu doğurmaktaydı²³.

Roma'da mülkiyetin devri işlemlerinden olan ve sıkı sıkıya şekle bağlı olarak yapılması öngörülen *mancipatio* ve *in iure cessio* ile bir malın mülki-

²¹ UMUR, Lügat, s. 17; KARAGÖZ, s. 39; BERGER, s. 348; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 226.

²² ERDOĞMUŞ, Belgin, Hukukta Latince Teknik Terimler - Özlü Sözler, İstanbul 2004, s. 84; BERGER, s. 595; UMUR, Lügat, s. 141.

²³ TAHİROĞLU, Bülent/ ERDOĞMUŞ, Belgin, Roma Hukuku Meseleleri, İstanbul 2003, s. 127; KARAGÖZ, s. 38.

yetinin devredilebilmesi için de, her şeyden önce mülkiyeti devreden kim-
senin söz konusu mala malik olması gerekmektedir. Aile evlatları ve köle-
ler, herhangi bir mal kendilerinin *peculium*²⁴larına dahil olsa bile, bu malın
mülkiyetini *mancipatio* ve *in iure cessio* ile devredemezlerdi; ancak *tradio*
yapabilmekteydiler. Dolayısıyla aile evlatları, köleler ve malikin yetki verdiği
üçüncü kişilerin, *mancipatio* ve *in iure cessio* ile *res mancipi* mallar üzerinde
tasarrufta bulunmaları halinde hukuki işlemin hükümsüzlüğü söz konuydu.
Ayrıca *in iure cessio* işleminin şart ve vadeye bağlı olarak yapılması halinde
de mülkiyetin devri işlemi yine hükümsüz olmaktadır²⁵.

Roma Hukuku'nda mülkiyetin devren kazanılmasında kullanılan huku-
ki işlemlerden biri olan “*mancipatio*” işleminin, beş ergen Roma vatandaşı şa-
hit, bir terazi tutan (*libripens*), malı devreden ve devralan olmak üzere toplam
sekiz kişinin hazır bulunduğu sözlü ve merasimli bir işlem olduğu kaynaklar-
dan anlaşılmaktadır. *Mancipatio* işlemi ile bir yük hayvanının satılmasında,
işlem yapıldığı sırada hiç şahit bulunmaması ya da şahit sayısının beş kişiden
az olması *mancipatio*'nun hükümsüzlüğüne sebep olmaktadır²⁶.

Roma'da, Klasik Hukuk Dönemi'nde mülkiyetin devri işlemlerinden
bir diğeri de “*in iure cessio*” idi. *In iure cessio* ile malın mülkiyetini dev-
retmek ve devralmak isteyen kimseler aralarında anlaşarak, devre konu olan
mal taşınır ise malın kendisini; taşınmaz ise temsilen maldan bir parçayı alıp,
Roma'da *praetor*, eyaletlerde ise *magistra* ya da vali önüne giderlerdi²⁷. Ma-
lın mülkiyetini devralacak kimse, devre konu olan malın *ius civile*'ye göre
kendisine ait olduğunu beyan eder, karşı taraf da bu hususu ya kabul eder ya
da susardı. Bunun üzerine Roma'da *praetor*, eyaletlerde *magistra* ya da vali,
malın devralana ait olduğunu beyan etmekteydi. Söz konusu şekil şartlarına
uyulmadan yapılan bir *in iure cessio* işlemi hükümsüz olduğundan dolayı, hu-
kuki işleme konu olan malın mülkiyeti karşı tarafa geçmemekteydi²⁸.

²⁴ *Peculium* kurumu malikin rızası altında, köle veya aile evladının kendi kendine elde ettiği bir sermaye olup, köleler ve aile evlatlarına aile menfaatine iş yapabilme imkanı vermektedir; UMUR, Lügat, s. 154 ve BERGER, s. 624.

²⁵ TAHİROĞLU/ ERDOĞMUŞ, s. 54; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Eşya Hukuku, s. 173.

²⁶ KARADENİZ – ÇELEBİCAN, Roma Eşya Hukuku, s. 169; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 162.

²⁷ Bkz.: *Gaius, Inst. 2.14*.

²⁸ DI MARZO, s. 247; KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Roma Eşya Hukuku, s. 173; KARA-
GÖZ, s. 33.

Aynı şekilde, alacaklının rehin hakkına sahip olabilmesi için, rehin hakkı kurulduğu sırada rehin konusu malın, rehin gösterenin mülkiyetinde olması gerekmektedir. Aksi halde kurulan rehnin hükümsüzlüğü söz konusu olmaktaydı. Roma'da bu kural, "rehinli alacaklı, rehin verenden fazlasına sahip olamaz" (*non plus habere creditor potest quem habet, qui pignus debet*²⁹) şeklinde ifade edilmişti.

Günümüz hukuklarında olduğu gibi Roma Hukuku'nda da bazı evliliklerin, yasak olduğunu görmekteyiz. *Iustinianus*'a ait aşağıdaki metinlerde de görüleceği üzere, aralarında usul fûru ilişkisi olan kimselerin evlenmeleri yasaktı. Dolayısıyla Roma'da yapılan bu tür yasak evlilikler hükümsüz sayılmaktaydılar³⁰.

Iust., Inst. 1.10.1: "... inter eas enim personas quae parentum liberorumve locum inter se optinent nuptiae contrahi non possunt, veluti inter patrem et filiam vel avum et neptem vel matrem et filium vel aviam et nepotem et usque ad infinitum ..."

Iust., Inst. 1.10.1: "... aralarında usul fûru ilişkisi olan kimseler birbirleri ile evlenemezler; örnek olarak baba ile kız, ya da büyük baba ve torun, ya da ana ile oğul, ya da büyük ana ile torun ..."

Iust., Inst. 1.10.12: "Si adversus ea, quae diximus, aliqui coierint, nec vir nec uxor nec nuptiae nec matrimonium nec dos intellegitur".

Iust., Inst. 1.10.12: "Söylediklerimizin aksine bazı birleşmeler olursa, burada ne koca, ne karı, ne evlenme, ne de cihaz söz konusudur ..."

Roma'da şekle bağlı olarak yapılmayan evlenme, *manus*³¹'lu ya da *manus*'suz yapılabilmekteydi. Eğer evlenen kadın kocasının hakimiyetine girmeyi kabul etmişse, *confarreatio* ve *coemptio*³² adı verilen merasimli işlem-

²⁹ ERDOĞMUŞ, Hukukta Latince, s. 87.

³⁰ CEYLAN, Seldağ Güneş, Roma Hukuku'nda Evlenme (*Matrimonium*), Ankara 2010, s. 108 vd; EMİROĞLU, s. 73 vd; BORKOWSKI/ PLESSIS, s. 124 - 125.

³¹ *Manus*, evlenen kadının kocasının veya kocası hakimiyet altında ise onun aile resinin hakimiyeti altına girmesidir; CEYLAN, Evlenme, s. 87 vd; EMİROĞLU, s. 38; UMUR, Lügat, s. 134; BERGER, s. 577.

³² *Confarreatio* işlemiinde eşler, *Jüppiter* rahibinin ve on tanığın huzurunda merasimli sözlerle *Jüppiter*'e adanmış olan bulgur ekmeğini bölüşürler ve bu şekilde kadın *manus* altına girerdi. *Coemptio* işlemi ise, *pater familias*'ın kızını sembolik bir bedel karşılığında müstakbel kocasına *mancipatio* ile satmak suretiyle kadının *manus* altına girmesidir; CEYLAN, Evlenme, s. 93 - 94; UMUR, Lügat, s. 45; BERGER, s. 406.

lerin yapılması gerekmektedir. Söz konusu işlemlerin gerektiği gibi yapılmamış olması *manus*'un hükümsüzlüğünü doğurmaktaydı³³.

Roma Hukuku'nda farklı dönemlerde çeşitli vasiyet türlerinin var olduğunu görmekteyiz³⁴. Bunlardan ilki, askerlerin savaş sırasında birbirleri önünde sözlü olarak ve hiçbir şekle uymak zorunda olmaksızın yapmış oldukları vasiyetname şekli (*testamentum in procinctu*) idi. Bir diğer vasiyetname şekli olan "*testamentum calatis*" ise, sulh zamanında baş rahibin hazır bulunduğu ve yılda iki kez (24 mart ve 24 mayıs) toplanan eski *curia*'lar meclisi huzurunda yapılmaktaydı. Şekle tabi olan bu vasiyetnamede şekle uyulmamış olması hukuki işlemin hükümsüzlüğü sonucunu doğurmaktaydı. Ayrıca aile malvarlığının, "*emptor familiae*" diye adlandırılan emniyetli bir kimseye bedeli karşılığında *mancipatio* işlemi ile devredilmesi niteliğinde olan, beş şahit, vasiyetname yapacak olan kimse, kendisine miras bırakılan şahıs ve elinde terazi tutan şahsın bir araya gelmesi ile yapılan "*testamentum per aest et libram*"³⁵ adı verilen bir vasiyetname şeklinin olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Sıkı sıkıya şekle bağlı olan bu vasiyetnamede de şekil şartlarının yerine getirilmemiş olması vasiyetnameyi hükümsüz kılmaktaydı³⁶.

Roma Hukuku'nun eski dönemlerinde alacağın temlik ve borcun nakli işlemleri ancak yenileme (*novatio*) yolu ile yapılabilmekteydi. Bu hukuki işlemin de borç ilişkisinin yeni tarafları ile eski borçlu ya da alacaklı arasında *stipulatio* ile yapılması gerekmektedir³⁷. Eğer söz konusu işlemlerde yenileme *stipulatio* ile yapılmamışsa, alacağın temlik ya da borcun nakli işlemleri hüküm doğurmamaktaydı.

Klasik Hukuk Dönemi'nde geçerli olan "borç ilişkisi mirasçının şahsında başlayamaz" (*obligatio ab heredis persona incipere non potest*) kuralı gereği bir kimseye ölümünden sonra ifa edilmek üzere vekalet verilemezdi³⁸. Bu husus *Gaius*'a ait aşağıdaki metinde de açıkça ifade edilmiştir:

³³ CEYLAN, Evlenme, s. 85 – 86; EMİROĞLU, s. 39 – 40; DI MARZO, s. 156.

³⁴ KÜÇÜKGÜNGÖR, Erkan, Roma Hukuku'nda Vasiyet (*Testamentum*), Ankara 2007, s. 123 vd.

³⁵ Bkz.: *Gaius, Inst. 2.101 ve Inst., Inst. 2.10.1.*

³⁶ UMUR, Roma Hukuku, s. 510; DI MARZO, s. 467; BORKOWSKI/ PLESSIS, s. 220 vd.

³⁷ RADO, Türkan, Roma Hukuku Dersleri, Borçlar Hukuku, İstanbul 2001, s. 217 – 218; UMUR, Roma Hukuku, s. 326; TAHİROĞLU, Bülent, Roma Borçlar Hukuku, İstanbul 2003, s. 81.

³⁸ RADO, s. 156; TAHİROĞLU, s. 217; UMUR, Roma Hukuku, 374; DI MARZO, s. 402 – 403.

Gaius, Inst. 3.158: "Item si quis quid post mortem meam faciendum mihi mandet, inutile mandatum est, quia generaliter placuit ab heredis persona obligationem incipere non posse".

Gaius, Inst. 3.158: "Bir kimse ölümünden sonra yapılacak bir iş için bana vekalet verirse, bu vekaletin hükümsüzlüğü söz konusudur; çünkü genellikle bir borcun mirasçının şahsında doğamayacağı kabul edilmektedir".

Papinianus, Roma'da tarafların aralarındaki bir anlaşma ile emredici nitelikte olan hukuk kurallarına (ius cogens) aykırı hareket edip, sözleşmeyi istedikleri gibi değiştiremeyeceklerini belirtmektedir³⁹. Örneğin, taraflar borçlunun kastından sorumlu olmayacağını kararlaştıramazlardı⁴⁰. Dolayısıyla tarafların emredici hukuk kurallarına aykırı olarak yapmış oldukları anlaşmaların hükümsüzlüğü söz konusuydu.

Klasik Hukuk Dönemi'nde karı koca arasındaki bağışlamaların yasaklandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Böyle bir yasağa rağmen karı koca arasında bir bağışlama yapılmış ya da bağışlama vaadinde bulunmuş ise *Ulpianus*'a ait aşağıdaki metinde de açıkça ifade edildiği üzere, söz konusu bağışlama hükümsüzdü⁴¹. Dolayısıyla mülkiyet karşı tarafa geçmez ve verilen şeyin iadesi istenebilmekteydi:

D. 24.1.3.10 (Ulpianus 32 ad sab.): "Sciendum... autem est ita interdictam inter virum et uxorem donationem, ut ipso iure nihil valeat quod actum est: proinde si corpus sit quod donatur, nec traditio quicquam valet, et si stipulanti promissum sit vel accepto latum, nihil valet: ipso enim iure quae inter virum et uxorem donationis causa geruntur, nullius momenti sunt".

D. 24.1.3.10 (Ulpianus 32 ad sab.): "Bilinmelidir ki, karı koca arasında bağışlama yapılması hukuken hükümsüz olacak şekilde yasaktır. Bir mal bağışlanmışsa, bu malın teslimi geçerli değildir ve stipulatio ile bir vaatte bulunmuş ya da bir borcundan ibra etmişse, bu işlem hükümsüzdür: karı koca arasında bağışlama amacıyla yapılan her şey hükümsüz olur".

Roma'da ibra (*acceptilatio*) ile borçlu, borcun istenmeyeceğine ilişkin alacaklı ile yapmış olduğu anlaşma ile borcundan kurtulabilmekteydi. Eski devirlerde alacaklının borçlusunu ibra etmesi çok sıkı şekillere bağlı işlemler-

³⁹ Bkz.: *D. 2.14.38 (Papinianus 2 quaest.)* ve *D. 50.17.27 (Pomponius 16 ad sab.)*.

⁴⁰ ERDOĞMUŞ, *Roma Hukuku*, s. 96; KOSCHAKER/AYİTER, s. 69.

⁴¹ CEYLAN, *Evlenme*, s. 101 – 102; EMİROĞLU, s. 88; RADO, s. 171.

le mümkün olmaktadır⁴². Şöyle ki, ibra ile ortadan kaldırılmak istenen borç ne şekilde meydana gelmişse, söz konusu hukuki işlemin zıddı bir şekilde ortadan kaldırılmaktaydı⁴³. *Stipulatio* ile yapılan bir hukuki işlemi ibra ile sona erdirmek için borçlunun “sana vaat ettiğimi almış olarak kabul ediyor musun?” şeklinde sorduğu soruya alacaklının; “aldığımı kabul ediyorum” şeklinde cevap vermesi gerekmektedir. Aksi halde taraflar arasında yapılan ibra hükümsüz olarak kabul edilmekteydi⁴⁴.

III. AHLAKA AYKIRILIK

Roma Hukuku’nda hukuki işlemlerin konusunun ve amacının ahlak kurallarıyla da sınırlandırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Eğer taraflar arasında konusu ahlaka aykırı bir hukuki işlem yapılmışsa ya da hukuki işlem ile elde edilmek istenen amaç ahlaka aykırı ise söz konusu ahlaka aykırı hukuki işlemler, hukuk düzeni tarafından hükümsüz kabul edilmekteydi. Hukuk düzenince korunmayan bu hukuki işlemlerin yerine getirilmesi de taraflarca istenemezdi⁴⁵.

Ulpianus’a ait metinde de görüleceği üzere, Roma’da ahlaka aykırı olarak yapılmış olan *stipulatio*’ların batıl olduğu kabul edilmekteydi⁴⁶:

D. 45.1.26 (Ulpianus 42 ad sab.): “Generaliter novimus turpes stipulationes nullius esse momenti”.

D. 45.1.26 (Ulpianus 42 ad sab.): “Ahlaka aykırı olan stipulatio’ların genel olarak batıl olduğunu biliyoruz”.

Ahlaka ve adaba aykırı olarak, örneğin hırsızlık yapmak için yapılmış olan vekalet sözleşmesinin borç doğurmayacağı, dolayısıyla da hükümsüz⁴⁷ olacağı *Iustinianus*’a ait aşağıdaki metinde açıkça belirtilmiştir:

⁴² TAHİROĞLU, s. 82 – 83; RADO, s. 231 – 232; UMUR, Roma Hukuku, s. 327.

⁴³ KNÜTEL, Rolf, *Contrarius consensus*; Studien zur Vertragsaufhebung im römischen Recht, Köln 1968, s. 9.

⁴⁴ WATSON, Alan, The Form and Nature of ‘*acceptilatio*’ in Classical Roman Law, RIDA 1961, 3. Serie, Vol. 8, s. 391 vd.; KASER, s. 641.

⁴⁵ UMUR, Roma Hukuku, s. 204 – 205; ÇELEBİCAN, Roma Hukuku, s. 241; DI MARZO, s. 77 – 78; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 161; KARAGÖZ, s. 52; KOSCHAKER/ AYİTER, s. 69.

⁴⁶ ZIMMERMANN, s. 708; BORKOWSKI/ PLESSIS, s. 259.

⁴⁷ ZIMMERMANN, s. 421; Bkz.: *Gaius, Inst. 3.157*; ERDOĞMUŞ, Roma Hukuku, s. 161; UMUR, Roma Hukuku, s. 205.

Iust., Inst. 3.26.7: “Illud quoque mandatum non est obligatorium quod contra bonos mores est, veluti si Titius de furto aut damno faciendo aut de iniuria facienda tibi mandat”.

Iust., Inst. 3.26.7: “Ahlak ve adaba aykırı olarak yapılan (contra bonos mores) vekalet de borç doğurmaz, örnek olarak Titius, hırsızlık, zarar (damnum) ya da iniuria yapman için sana vekalet verse”.

Iustinianus, ahlaka aykırı bir sebeple taahhüt edilen şeyin geçerli olmadığını (*non valet*) söyledikten sonra buna adam öldürmeyi veya bir tapınağı soymayı örnek göstermektedir⁴⁸. *Ulpianus*, ahlaksız bir şeyin yapılması için verilen vekaletin geçersiz olduğunu ve böyle bir vekalet için dava açılmayacağı⁴⁹ belirtmektedir⁴⁹.

Papinianus, iyiniyete tabi davalarda ahlaka ve adaba aykırı edimlerin istenmesinin hukuka aykırı olduğunu dile getirmektedir⁵⁰.

Şirket sözleşmesinin konusunun meşru olması gerektiği gibi, ortaklıktan beklenen kazanç da meşru olmalıydı. Örneğin birkaç kişi, kaçakçılık, hırsızlık, kalpazanlık yapmak, fuhuş yaptırmak ve bu suretle zengin olmak amacıyla aralarında bir şirket kurarlarsa, yapılan şirket sözleşmesi hükümsüz sayılmaktaydı⁵¹.

Sonuç

Roma Hukuku'nun başlıca hukuk kaynağı olan örf adet hukuku, “XII Levha Kanunu” ile yazılı hale getirilmiş ve ayrıca halk meclisleri kararları yani kanunlar (*lex*), *praetor* beyannameleri, *senatus* kararları, hukukçuların cevapları, imparator emirnameleri ve *Iustinianus* zamanında “*Corpus Iuris Civilis*” in bölümleri Roma'da yürürlük kaynaklarını oluşturmuştur.

Roma'da birbirini izleyen siyasal dönemlerde devlet örgütlenmesine uygun olarak değişiklik gösteren yürürlük kaynaklarından yola çıkmak suretiyle genel ve kesin bir teoriye ulaşılamamakla birlikte Roma Hukuku'nda hükümsüzlük halleri, somut olay incelemesi sonucunda bir takım ilkelere bağ-

⁴⁸ Bkz.: *Iust., Inst. 3.9.24*.

⁴⁹ WATSON, Alan, *Contract of Mandate in Roman Law*, Oxford 1961, s. 88 vd.; Bkz.: *D. 17.1.6.3 (Ulpianus 31 ad ed.)* ve *Gaius, Inst. 3.157*; TAHİROĞLU, s. 202.

⁵⁰ Bkz.: *D. 22.1.5 (Papinianus 28 quaest.)*; ZIMMERMANN, s. 710.

⁵¹ UMUR, *Roma Hukuku*, s. 371; RADO, s. 144 – 145; KARAGÖZ, s. 52; TAHİROĞLU, s. 209.

lanmıştır. Günümüz hukukunu da önemli ölçüde etkileyen bu ilkeler, hukuki işlemlerde hükümsüzlük hallerini temelde üç başlık altında toplamaktadır. Buna göre, Roma Hukuku'nda hukuki işlemleri hükümsüz kılan başlıca haller: Hukuki işlemin konusunun başlangıçtan itibaren imkansız olması, hukuki işlemin hukuka aykırı olması ve hukuki işlemin konusunun ve amacının ahlaka aykırı olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

BERGER, Adolf : Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1953.

BORKOWSKI, Andrew/

PLESSIS, Paul du : Textbook on Roman Law, Oxford 2005.

BURDICK, William Livesey : The Principles of Roman Law and their Relation to Modern Law, New Jersey 2004.

CEYLAN, Seldağ Güneş : Roma Hukuku'ndan Günümüze Velayet – Vesayet Hukuku, Ankara 2004.

CEYLAN, Seldağ Güneş : Roma Hukuku'nda Evlenme (*Matrimonium*), Ankara 2010 [Evlenme].

DI MARZO, Salvatore : Roma Hukuku, İstanbul 1954.

(Çev.: UMUR, Ziya)

ERDOĞMUŞ, Belgin : Hukukta Latince Teknik Terimler- Özlü Sözler, İstanbul 2004 [Hukukta Latince].

ERDOĞMUŞ, Belgin : Roma Hukuku (Tarihi Giriş – Hukuk Tarihi – Genel Kavramlar), İstanbul 1995 [Roma Hukuku].

EREN, Fikret : Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 11. Bası, İstanbul 2009.

- EMİROĞLU, Haluk : Roma Hukuku'nda Kadının Durumu, Ankara 2003.
- GÜRAL, Jale : Hükümsüzlük Nazariyeleri Karşısında Türk Medeni Kanununun Sistemi, Ankara 1953.
- HONIG, Richard : Roma Hukuku, (Çev.: Talip, Ş.), İstanbul 1957.
- KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Özcan : Roma Hukuku, (Tarihi Giriş – Kaynaklar - Genel Kavramlar - Kişiler Hukuku - Hakların Korunması), Yeni Medeni Kanun'a Uyarlanmış Onbirinci Basım, Ankara 2004 [Roma Hukuku].
- KARADENİZ - ÇELEBİCAN, Özcan : Roma Eşya Hukuku, Ankara 2005 [Roma Eşya Hukuku].
- KARAGÖZ, Veli : Roma Hukuku'nda Hukuki İşlemlerin Hükümsüzlüğü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- KASER, Max : Das römische Privatrecht, Erster Abschnitt, (das Altrömische, das vorklassische und klassische Recht) München 1971.
- KNÜTEL, Rolf : *Contrarius consensus*; Studien zur Vertragsaufhebung im römischen Recht, Köln 1968.
- KOÇ, Nevzat : Türk Medeni Hukukunda ve Roma Hukuku'nda Hükümsüzlük (Butlan), DEÜHFD 1981, Yıl: 2, Sayı: 2, s. 127 – 170.
- KOSCHAKER, Paul/
- AYİTER, Kudret : Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Hukuku'nun Ana Hatları, İzmir 1993.
- MOMMSEN, Friedrich : Die Unmöglichkeit der Leistung in ihrem Einfluss auf obligatorische Verhältnisse, Braunschweig 1853.
- RADO, Türkan : Roma Hukuku Dersleri, Borçlar Hukuku, İstanbul 1982 [Borçlar Hukuku].
- RADO, Türkan : *Gaius Institutiones* (Borçlar Kısmı), İstanbul 1953 [Institutiones].
- SCHWARZ, B. Andreas: Roma Hukuku (Çev: RADO, Türkan), İstanbul 1963.

TAHİROĞLU, Bülent : Roma Borçlar Hukuku, İstanbul 2003.

TAHİROĞLU, Bülent/

ERDOĞMUŞ, Belgin : Roma Hukuku Meseleleri, İstanbul 2003.

UMUR, Ziya : Roma Hukuku Ders Notları, İstanbul 1999 [Roma Hukuku].

UMUR, Ziya : Roma Hukuku Lügatı, İstanbul 1983 [Lügat].

UMUR, Ziya : *Iustinianus*'un *Institutiones*'i, İstanbul 1968 [*Institutiones*]

WATSON, Alan : Contract of *Mandate* in Roman Law, Oxford 1961.

WATSON, Alan : The Form and Nature of '*acceptilatio*' in Classical Roman Law, RIDA 1961, 3. Serie, Vol. 8, s. 391 – 416.

ZIMMERMANN, Reinhard : The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition, Cape Town 1996.